

TÜSKÉS GÁBOR – KNAPP ÉVA

A BAROKK KORI BÚCSÚJÁRÁS FORRÁSAI

A populáris („népi”) vallásosság az egyháztörténet és a néprajz egyik régi közös kutatási területe. A különböző kutatási kezdeményezések azonban nem mindig hozhatók könnyen közös nevezőre. Míg a hagyományos egyháztörténet szóhasználatában a népi vallásosság rendszerint csupán a hivatalos egyházi elképzelések popularizált formáját jelenti, a néprajzi, szociológiai megközelítés a vallásosság egyháztól független formáit is a populáris vallásosság körébe utalja. Az értelmezéseknek ezt a különbségét a társadalomtörténeti megközelítés segítségével lehet feloldani, amely egy adott történeti kontextusban a vallásosság szoros kölcsönhatására helyezi a hangsúlyt a különböző társadalmi, politikai, gazdasági és kulturális megnyilvánulásokkal. Ez a kiindulás a vallási életet a történeti, társadalmi, kulturális fejlődés egyik legfontosabb kereteként és feltételként értelmezi, s a „népi” kultúrát és vallásosságot együttesen szemléli más kulturális áramlatokkal.

A populáris vallásosságnak erre a kibővített társadalomtörténeti megközelítésére jó lehetőséget ad a zárandoklatok jelenségköre. Az utóbbi néhány évben a témában végzett kutatások eredményei nem hagynak kétséget afelől, hogy a zárandoklatok története egyben társadalomtörténet, s hogy a jelenség-együttes az egyháztörténet és a néprajz mellett számos más tudományterületnek is értékes felismeréseket tartogat. A szűkebb értelemben vett egyháztörténeti kutatást itt elsősorban az érdekelheti, hogy a zárandoklatok, különösen a barokk korban úgy is felfoghatók, mint a hivatalos egyház legszélesebb rétegekkel való kapcsolattartásának egyik reprezentatív formája. Ebben a közvetítési folyamatban többek között tükröződik az egyház pasztorációs, irodalmi és művészeti tevékenységének, a különböző vallási elképzelések, áhítatformák és spirituális mozgalmak elterjedésének és történetének egy része, amely más forrásokból nem ismerhető meg, s amely egyben tanulságokkal szolgálhat az egyház társadalmi aktivitásának jelen- és jövőbeli folyamataiban. Mint az egyháztörténet és a „népi” vallásosság történetének szinte minden területén, magyar vonatkozásban itt is elsősorban alapkutatások végzése, a források feltárása és készenlétben tartása a legfontosabb feladat.

A középkori zárandoklatokra vonatkozó meglehetősen mostoha forrásadottságokkal szemben a barokk kori búcsújárás történetének feltárásához számos különböző forrásra támaszkodhatunk. Ezek egy része nem teljesen ismeretlen a magyar kutatás előtt, rendszeres feltárásukra és bemutatásukra azonban eddig nem került sor. Első számbavételükre és áttekintésükre azért van szükség, hogy ezzel

megkönnyítsük a témával foglalkozó korábbi kutatások tájékozódását. A forráscsoportok körülhatárolása és rövid jellemzése mellett utalunk azok hasznosíthatóságára és értelmezési lehetőségére, s a szemléletesség kedvéért néhány példát is megemlítünk. A számításba vehető forrásanyagot megjelenése és funkciója alapján három nagyobb csoportra és ezen belül több kisebb egységre osztjuk, a bemutatást a hazai és a nemzetközi szakirodalom legfontosabb idevágó eredményei, valamint saját kutatásaink és megfigyeléseink alapján végezzük.

TÁRGYAK

1. A kultusz tárgya

A barokk kori búcsújárás legfontosabb forrástípusa tárgyi jellegű. A középkori zarándoklatokkal ellentétben, amikor a kultuszok túlnyomó többségének középpontjában valamilyen ereklye állt, s képpel vagy szoborral csak ritkán találkozunk, a barokk kori búcsújáróhelyeken az ereklyék helyett a kegyképek lépnek az előtérbe. A középkori ereklyék legnagyobb része a török idők alatt részben vagy teljesen elpusztult, új vagy ismeretlen helyre került, amelyek pedig fennmaradtak, nem váltak búcsújáró kultusz elindítóivá. Így például a középkori Magyarországon ismert és jelentős kultuszban részesített tíz szent vér ereklye közül a barokk korban már csupán kettővel találkozunk (Garamszentbenedek, Ludbreg), de ezek körül sem alakult ki a helyi jelentőségen túlmutató kultusz. Arra is van példa, hogy a középkori szent vér ereklye kultuszát a barokk korban ugyanazon a helyen egy Mária-kegykép tisztelete váltja föl (Győr, Vasvár), illetve egészíti ki (Garamszentbenedek).¹ A barokk korban felbukkanó új ereklyék közül a legjelentősebbek az ún. katakombaszent ereklyék, de önállóan ezek sem váltak nagyobb tömegeket megmozgató, hosszabb időn át tartó búcsújáró kultusz tárgyává, tiszteletük mindig megmarad a helyi tisztelet, egy jól körülhatárolható és befolyásolható terület keretei között.² Egyetlen kivétel a homokkomáromi Szt. Félix ereklye, amelynek tisztelete azonban szorosan összefonódik az ugyanott található Mária-kép kultuszával, s csupán mintegy annak attributumaként értelmezhető.³

A „kegykép” fogalmát a mai kutatás a korabeli szóhasználat nyomán gyűjtőfogalomként használja a két és háromdimenziós (kép- és szoborszerű) kultusztárgyak nagyszámú együttesére, amelynek darabjai különböző módokon jutottak ehhez a megjelöléshez.⁴ A kutatás nem elégedhet meg egy adott kultusztárgynak ebbe a fogalomkörbe történő egyszeri besorolásával, hanem minden egyes kegykép esetében szükséges annak a folyamatnak a feltárása, amelynek során egy ábrázolásból kegykép lesz. Így például a kegykép fogalma nem azonosítható minden további nélkül az Imago miraculosa vagy Imago thaumaturga kifejezésekkel, mivel vannak olyan kegyképek is, amelyekről nem állítják, hogy valaha is csodatévőök lettek volna.⁴ Különösen a szobrok esetében számolni kell a többszöri átalakítással, esetleg a kultusztárgy kicserélődésével, változásával, aminek következtében az eredeti formát sokszor csak restaurálás és összetett rekonstrukciós eljárások során lehet megközelíteni.⁶ Önálló kérdéskört jelentenek a kegyképek művészeti és ikonográfiai összetevői, aminek különösen akkor van jelentősége, ha a kultusztárgy korát csak ezek alapján határozhatjuk meg. Külön figyelmet érdemelnek a kegyképek járulékos elemei (korona, jogar, öltözet stb.), mivel ezek rendszerint már a kultuszmozzanatokra is fényt vetnek. A kegyképek beletartoz-

nak egy átfogó kultusztörténeti összefüggésbe is, amelyben a kegyképek tipológiája, egymással való kapcsolata, tér- és időbeli rétegződése az alapvető jelentőségű. A tágabb kultusztörténeti összefüggések figyelembevételével lehetséges a kegyképcsaldok és -filiációk meghatározása, a származási rétegek elkülönítése, a nemzetközi kultuszkapcsolatok, a képek exportjának és importjának, valamint a közvetítő csatornáknak és a képek által hordozott eszmei tartalmaknak a feltérképezése.

2. A kultusztárgy szűkebb és tágabb környezete

A „kegykép” kifejezés a mai szóhasználatban összekapcsolódik a „kegyoltár” elképzelésével, amelynek a kép vagy szobor jól látható módon, esetleg baldachin alatt elhelyezve többé-kevésbé integrált, állandó részét alkotja. Ez a felfogás azonban nem általánosítható, mivel a középkor végétől napjainkig ismerünk olyan adatokat, amelyek a kegyképeknek, ereklyéknek csokolásra történő oda-nyújtásáról, körmenetben való hordozásáról, tehát mozgathatóságáról szólnak.⁷ A kegyképek közvetlen környezetét jelentő oltárt az idők folyamán többször átalakíthatták, megújíthatták, sőt a kegykép teljesen új oltárra, esetleg a templomon belül más helyre is kerülhetett. Számos esetben nem kis nehézséget okoz a kegykép egykori elhelyezésének megállapítása, templomon belüli sorsának nyomon követése, más templombeli ábrázolásoktól történő elkülönítése. Külön figyelmet érdemel a kegykép kapcsolata az azt körülvevő ábrázolások gondolati tartalmával, mivel a köztük lévő kapcsolat a kegykép kultuszának más kultuszformákkal (pl. a magyar szentek tiszteletével, a szentháromságkultusszal stb.) történt összefonódására utal.

A kultusztárgy tágabb, időről időre ugyancsak változó környezetéhez tartozik a búcsújáró kultusszal szoros kapcsolatban lévő, annak változását tükröző, rendszerint sajátos, más búcsújáróhelyekkel közös vonásokat felmutató templomépítészeti és ikonográfiai program, valamint a templomberendezés (szószék, mellékoltárok stb.). A tágabb környezet részét alkotják a kultikus együttes további darabjai: a kápolnák, kálváriák, szent lépcsők, remeteségek, a plébánia vagy a kolostorépület, a kegyhelyhez vezető utak emlékei, valamint a zarándokok testi javait szolgáló létesítmények (éjjeli szálláshely, gyógyszertár stb.) és a táji elhelyezkedés.⁸ Ide tartoznak végül az alapítási legendák különböző motívumainak sok esetben máig fennmaradt tárgyasult emlékei: a kegyhelyen vagy annak közelében található, a kultusszal összefüggésben álló források, fák, kövek, kutak.

3. Devóciós másolatok és egyéb devóciós tárgyak

A „devóciós másolat” kifejezés megalkotására az a megfigyelés indította a nemzetközi kutatást, hogy egyrészt számos olyan kegyképábrázolást ismerünk, amelyek egy adott kegyképpel külsőre egyáltalán nem egyeznek meg, funkciójuk szerint viszont szorosan összefüggnek azzal, másrészt olyanokat, amelyek feltűnő egyezést mutatnak ugyan egy adott kegyképpel, de – amint azt a feliratok, attributumok tanúsítják – mégis egy másik kegyképet igyekeznek visszaadni.⁹ A kifejezés tehát arra utal, hogy itt olyan másolatokról van szó, amelyek nem azzal mérhetőek, hogy milyen mértékben hasonlítanak az eredetire, hanem az elképzelt kultusztárggyal való funkcionális kapcsolat, az alkotói szándék a döntő. Ez a szándék a megjelenési formában gyakran esztétikai szempontból jelentéktelen dolgok, valójában azonban csak látszólag mellékes attributumok alkalmazásában jut kifeje-

zésre. Szem előtt kell tartani azt is, hogy a devóciós másolatok készítői nem csupán másodlagos, harmadlagos másolatok alapján dolgoztak, hanem sok esetben nem is az ábrázolni kívánt kegykép másolata volt előttük, esetleg csak egy olyan ábrázolás, amely annak csupán az ikonográfiai típusához állt közel, speciális sajátosságaiiban azonban eltért attól. Ezért a devóciós másolatok hozzárendelése egy-egy kegyképhez nem történhet csupán a típus alapján, s ez a grafikai, festészeti stb. alkotásokra éppen úgy érvényes, mint a népművészet megoldásaira. A nagyobb európai búcsújáráshelyeken sok esetben már a középkorban kialakult egy olyan egyedi képi megoldás, ami a kegyhely saját emblémájának, más kegyhelyével össze nem téveszthető ismertetőjegyének tekinthető, a barokkban azonban a kegyképtípusok és a másolási technikák megsokszorozódásával sok esetben szinte teljesen lehetetlen az egyértelmű hozzárendelés. Az egykorú szemlélőnek ezek a különbségek kevésbé voltak szembetűnőek, mivel e kegyképeket a búcsújáráshelyeken általában csak nagyobb távolságból, és akkor is csak felöltötött állapotban láthatták.

A devóciós másolatok előállítási technikájuk és különböző használati összefüggéseik alapján több csoportba sorolhatók. Egyaránt megtalálhatók érem, üvegkép, szobor, festmény, dombormű formájában, a különböző használati és emléktárgyakon, a magánáhitat és a nyilvános kultusz összefüggésében. A legnagyobb hatásúak a sokszorosított grafikai technikával előállított ábrázolások, az ún. búcsús szentképek, amelyek mindig bemutatják a kultusz középpontját alkotó kegyképet, esetleg annak szűkebb vagy tágabb környezetét, a legenda egyes részleteit. Ezeknek az ábrázolásoknak számos tovább differenciálható, kisebb műfaja ismert a mindenkori funkcionális összefüggés szerint: egylapos szentkép, imalap, gyónócédula, búcsús zászlócska, tézislap, könyvillusztráció, címlapelőzők, ponyvafüzet címlapja, társulati emléklap stb. Gyakran megfigyelhető, hogy ugyanaz az ábrázolás az eredeti funkcionális összefüggéstől elszakadva más kontextusban is előfordul, s az is számtalanszor kimutatható, hogy például egy szentkép vagy imalap ábrázolásának egy címlapelőzők vagy könyvillusztráció szolgált közvetlen előképül.¹⁰ Ezek az ábrázolások mintegy átveszik a középkori zarándokjelvények funkciót, újabakkal gyarapítják azokat, s így a barokk kori búcsújárás egyik legfontosabb indikátorai, a kultusz terjesztésének, változásának és egyéb körülményeinek hű tükrözői. Számos esetben egy-egy kegyképről és kultuszáról egyedül ezeknek az ábrázolásoknak és felirataiknak a segítségével szerünk tudomást, más esetekben a búcsús szentképek száma a kultusz intenzitásának érzékeny fokmérője, s arra is van példa, hogy a kegykép elhelyezésének és a kegyoltár ikonográfiájának a változása ezeken az ábrázolásokon követhető nyomon a legpontosabban.¹¹ Mint minden más tömegelőállítással készült devóciós tárgy esetében, itt is fontos a jelenségeknek az előállítása, a terjesztés és a használat hármass összefüggésében történő komplex értelmezése.

A kegyképmásolatokon kívül számos más devóciós tárgyféleség szolgálta a kegyhelyeken megfordult zarándokok vallási szükségleteit. Ezek közös jellemzője, hogy mivel az adott kegyhellyel álltak kapcsolatban, tulajdonosaikat állandóan emlékeztették arra. Az emlékeztető funkció az ún. búcsús emléktárgyakon a legnyilvánvalóbb, amelyek készülhettek viaszból (pl. gyertya) vagy más anyagból is (pl. rózsafüzér). Ugyanezek a tárgyak az egyházi áldás következtében szentelményné váltak, s szentelményként vitték magukkal a zarándokok a kegyhelyen árusí-

tott szentelt olajat, vizet, skapulárét is. A devóciós tárgyak külön csoportját alkotják a kegyhelyeken gyűjtött vagy onnan származó természetes anyagok (kő, por, fa, növény stb.), amelyek a zarándokok szemében ugyancsak a hely védő-óvó erejét közvetítő eszköznek számítotak. A kegyképhez érintett és a kultusztárgy méreteinek megfelelő méretű tárgyakkal az analógia alapján amulett értéket tulajdonítottak.¹² Ezek egyik része a rajtuk látható kegyképábrázolás vagy más összefüggés révén közvetlenül is utal a búcsújáráshelyre (hozzáérintett szentképek, fátyolképek, lenyelésre szánt képecskék, főköttők, kereszték, ún. Breverl-ek, ún. szent hosszúságok és szélességek), másik része pedig a pusztá hozzáérintés révén válik amulett értékűvé (pl. skapuláré, rózsafüzér). Az is előfordult, hogy az egyik kegyhelyről származó devóciós tárgyat egy másik kegyhelyen nyilvános helyre kifüggesztették. Így például a búcsúszentlászlói ferences templomban a Szentföldről hozott Krisztus-lábnymó és a római S. Croce in Gerusalemme bazilikában őrzött szög-ereklye és titulus hitelesített másolata látható.¹³ A példák egyúttal azt is jelzik, hogy a devóciós tárgyak fajtái között nem húzódik éles határ, különböző szempontok (anyag, forma, jel- és képszerűség, alkalmazás) szerint csoportosíthatók, számos átmeneti forma található köztük, a búcsújárási szempontjából azonban a mindenkor funkcionális összefüggés a meghatározó.

4. Fogadalmi tárgyak és képek, egyéb adományok

A fogadalmi tárgyak és képek felajánlását, valamint az ezekkel összefüggő megnyilvánulásokat a német kutatás sokáig a búcsújárási egyik legfontosabb ismertetőjegyének tartotta, ma azonban terjed a felismerés, hogy ez a jelenségegyüttes önálló egységet alkot, ami részben érintkezik ugyan a búcsújárással, részben azonban túlnyúlik rajta.¹⁴ Ezt támasztja alá többek között az a tény, hogy a különböző fogadalmi tárgyak és képek, a fogadalmi misék és az egyéb (pénz-, lelki és természetbeni) adományok felajánlása nem korlátozódik csupán a búcsújárási templomokra, s hogy számos más felajánlás is történhet fogadalomból (kápólnák, útmenti emlékek alapítása stb.). A búcsújáráshelyeken felajánlott fogadalmi tárgyak és képek tehát beletartoznak egy másik összefüggésrendszerbe is, s így értelmezésük csak ennek figyelembevételével történhet. Ennek megfelelően a fogadalmi tárgyak a felajánló szándéka szerint három nagy csoportra oszthatók. Az első csoportba azok a tárgyak tartoznak, amelyeket fogadalomtétel következtében a kapott segítségkapás után, a fogadalom teljesítésére visznek el a kegyhelyre. A második csoportot azok a tárgyak alkotják, amelyek eredetileg nem szerepeltek a fogadalomban, s amelyeket a bekövetkezett segítség után mintegy köszönetképpen, hálából, a segítség bizonyóságként ajánlanak fel. A harmadik csoport tárgyaikat még a segítségkapás előtt, mintegy a kérés vagy a fogadalom alátámasztására juttatják el a kegyhelyre. Ezeketől elkülönítendőek azok a többnyire értékes anyagból készült egyéb adományok és ajándékok, amelyeknek felajánlása fogadalomtétel nélkül történik, és az adományozónak a kegyhely patrónusával való bensőséges kapcsolatát tükrözik. Formai szempontból a fogadalmi tárgyak egy része szimbolikusan utal a fogadalomtétel okára: ezek különböző anyagokból (viasz, agyag, fa, fém stb.) megformázva a beteg testrészt kicsinyítve vagy természetes nagyságban ábrázolják. A fogadalmi tárgyak másik része közvetlenül utal a bajra: mankó, lánc, nyílhegy, ezüstbe foglalt fog stb.

A fogadalmi képek (kerámiatáblák, domborművek, táblaképek, festmények

stb.) lényegében már a középkor végén kialakult formájukban általában a következő motívumokat, ábrázolási egységeket tartalmazzák: a) a segítségül hívott személy egy adott kegykép alakjában, b) a segítségül hívás mozzanata a fogadalmat tevő ábrázolásával, c) a fogadalomtételt kiváltó ok bemutatása vagy jelzése, d) szöveges rész, ami értelmezi a képi ábrázolást vagy azt mint a fogadalomtétel megnyilvánulását határozza meg, e) a tér, amiben az ábrázolt személyek megjelennek (amennyiben nem a fogadalom okának szemléltetésére szolgál, hanem önálló jelentéssel rendelkezik). Gyakran előfordul, hogy ezeknek a motívumoknak egy része hiányzik, a képeken mintegy sűrítik az ábrázolást (pl. csak a fogadalmat tevőt és a segítségül hívott személyt jelenítik meg). A fogadalmi képek ikonográfiája nemcsak a kegyhelyekkel kapcsolatos magatartásformák és elképzelések változásának nyomkövetésére nyújt tág lehetőséget, hanem alkalmat ad a mindennapi élettel kapcsolatos (pl. viseleti, építészettörténeti) kérdések megválaszolására, képzőművészeti összefüggések felismerésére is. A kutatást a legnagyobb mértékben az nehezíti, hogy a 18. század végétől sorozatosan ismétlődő templomtisztogatási akciók következtében kevés búcsújáráshelyen maradt fenn a fogadalmi tárgyaknak és képeknek viszonylag nagyobb, összefüggő együttese (pl. Celldömölk).

5. *Mirákulumábrázolások*

A fogadalmi képektől el kell különíteni a csodás gyógyulásoknak azokat az ábrázolásait, amelyek nem a fogadalmat tévők felajánlásaként, hanem egyetlen megbízás eredményeképpen, sorozatban jöttek létre. Ezeket az oltárképként vagy freskóként megfestett ábrázolásokat eleve a búcsújáráshely hírnevének növelése és hatásának fokozása érdekében készítették, s a képek jól látható módon elhelyezve a magas művészet eszközeivel monumentális méretekben, mintegy összesűrítve szemléltették egy-egy kegyhely csodatévő erejét. A barokk kori mirákulumábrázolások a középkor végi mirákulumciklusok utódaiként az egykorú írásos források, az egyes fogadalmi képek vagy a szóbeli hagyomány alapján keletkeztek, s mintegy azok illusztrációjaként illetve összefoglalójaként is szolgáltak.¹⁵ Részben korabeli, ma már ismeretlen előképek vagy a hagyomány alapján készült például a sümegi kegytemplom Kontuly Béla kezétől származó, öt darabból álló freskóciklusa, amely a kegyhely keletkezési történetének csodás gyógyulásával együtt összesen öt mirákulumot ábrázol. A celldömölki barokk templomfreskók között ugyancsak megfestettek néhány mirákulumot, melyek közül a karakói béna lány gyógyulását bemutató képet századunk első felében levelezőlapon is terjesztették. A máriavölgyi kegyhelyen a szent kút körül Maholányi János által 1697-ben építtetett kápolna freskói a kegyhely keletkezési legendájának részeként néhány csodás gyógyulást is bemutatnak. Ez a jelenetsorozat alapjául szolgált a búcsújáráshelyről kiadott egyik mirákulumos könyv rézmetszetes illusztrációinak, ami utal az ábrázolások kisugárzó hatásának további lehetőségeire.¹⁶ A mirákulumábrázolások mellett meg kell említeni az egyelőre csupán külföldi példákból ismert, a Jessze fája ikonográfiai típus analógiájára létrejött ún. csodafákat, amelyeken a képi és a szöveges ábrázolás szerves egységbe olvad. Itt a mirákulumok szövegét fémről domborított apró kerek pajzsokra írták, és ezeket a kegykép kisméretű ábrázolása körül fa formájában helyezték el. A salzburgi ferences templom csodafájáról a kultuszban részt vevők személyes használatára rézmetszetes másolatok is készültek.¹⁷

6. *Zarándokok, zarándoklatok, zarándokpatrónusok és búcsújáráshelyek ábrázolásai*

Már a középkorban kialakult és lényegében egészen a 19. századig változatlan maradt a zarándokok ábrázolásának ikonográfiai típusa, amelyre a zarándokok speciális öltözete és felszerelése jellemző. A legfontosabb zarándok-attributumok: a) hosszú bot, amelynek felső harmadát rendszerint két markolatgomb díszíti, esetleg hosszú kampója van, b) a tökből, fából vagy cserépből készült füles kulacs vagy kobak, c) az élelem és az iratok tartására szolgáló tarisznya, d) a bő köpeny, e) a széles karimájú kalap, amelyre a különböző zarándokjelvényeket és más emléktárgyakat erősítették. A zarándokok és a zarándoklatok bemutatása egyik kedvelt témája a búcsús szentképeknek. Az egyik címlapelőzékként ismert óbudakiscelli Binder-metszeten például a kegyszobor alatt a gyógyulást kereső betegek csoportjában egy féltérde ereszkedett alak látható a zarándokok jellegzetes attribútumaival,¹⁸ az illavai kegytemplom címlapelőzékként szolgáló rézmetszetű ábrázolásán a templom elé zarándokpár érkezik,¹⁹ a homokkomáromi kegyképet, ereklyét és a templomot bemutató Zeller-metszeten pedig a templom mellett kétoldalt zászlók alatt érkeznek a búcsúsok.²⁰ A zarándokok és zarándoklatok ábrázolásával ezen kívül más képzőművészeti műfajban (festmény, plasztika) is találkozunk, és nemcsak kegyhelyekkel kapcsolatban, hanem profán témájú műtárgyakon is, mintegy mellékesen, így pl. a különböző városképek előterében. Ezen kívül a barokk kori zsánerfestészet egyik kedvelt témája a zárt menetben vonuló zarándokok vagy az éppen a kegyhelyre megérkező zarándokmenetek, a kegyhelyen ájtatoskodó búcsújárók bemutatása.

A kegyhelye révén legismertebb zarándokpatrónussá lett idősebb Jakab apostol, valamint a Háromkirályok mellett több olyan szentet ismerünk, akik zarándoklat közben haltak meg, s ezért zarándokpatrónusként tisztelik és zarándokként ábrázolják őket. Az ismertebb zarándokszentek mellett, mint például Rókus, Kálmán és Elek vannak olyanok is, akik csak helyi tiszteletben részesültek (pl. Jodok). A barokk korban terjedt el a misszionárius Xavéri Szt. Ferenc tisztelete illetve ábrázolása zarándokként. Ebbe az összefüggésbe tartozik végül a szentség hírében elhunyt, nem kanonizált zarándok ábrázolása, amelyre egyelőre csak külföldi példát ismerünk (Heinrich von Ebrantshausen).²¹

7. *A búcsújáráshoz hordozott tárgyak, a zarándokok speciális öltözete és felszerelése*

A csoportosan végzett zarándoklatok során a búcsús menetben különféle tárgyakat hordoztak, amelyek a közösségi összetartozás kifejezésén kívül hozzájárultak az ünnepélyesség növeléséhez, és a kívülállóknak hangsúlyozottan jelezték az esemény tartalmát. Ilyen tárgyak voltak például a templomi zászlók, a körmeneti kereszték, a különböző hordozható szobrok és képek. Ezek a tárgyak többnyire nem a búcsújáráshelyen, hanem a búcsújárást végző közösség templomában maradtak meg, de az is előfordult, hogy hálából vagy köszönetképpen a kegyhelyen hagyták azokat, ahol külön nyertek elhelyezést. A hozzájuk fűződő hagyományok fényt vetnek az útközben végzett különféle cselekményekre: így például előfordult, ha a processzió más vallású területen haladt keresztül, a zászlókat összetekerték, ha pedig kereszt vagy más útmenti emlék előtt vonultak el, meghajtották azokat stb.

A búcsújárók speciális öltözetének és felszerelésének darabjait a zárandokábrázolásoknál már felsoroltuk. Itt csak arra utalunk, hogy ezek a tárgyak egyrészt bizonyos társadalmi állapothoz kapcsolódnak, mivel nem mindenki engedhette meg magának, hogy a búcsújárás céljára külön elkészíttesse azokat, másrészt bizonyos mértékben helyettesíthetők voltak a hétköznapi használati tárgyak megfelelő darabjaival. A speciális zárandoköltözet és felszerelés használata elsősorban a nagyobb távolságot felölelő és az egyéni zárandoklatoknál volt kívánatos, mivel ezekben az esetekben volt nagyobb szükség az általuk nyújtott védettségre. Mind-ebből az is következik, hogy ilyen tárgyak fennmaradására a barokk korból csak kivételes esetekben számíthatunk. A zárandoköltözethez kapcsolódó szokások közül a zárandokmódon való temetkezés gyakorlata volt a legelterjedtebb, amint ezt számos magasabb társadalmi rétegehez tartozó személy végrendelete tanúsítja.²²

KÉZIRATOK

1. Alapítás, adományozás, építkezés, gazdasági élet

A tárgyi anyag mellett a másik fontos forrástípus kéziratos jellegű. A búcsújáróhelyek keletkezése szempontjából alapvető azoknak a körülményeknek a tisztázása, amelyek lehetővé tették, hogy egy kultusz első nyomaiból az évek során virágzó kegyhely alakuljon ki. Erre vonatkozó felvilágosítást elsősorban a különböző kápolna-, templom- és kolostoralapítási iratok, valamint az ezeknek tett adományokról szóló feljegyzések tartalmazznak. Ezekből megtudható, hogy kik voltak egy-egy kegyhely legfőbb támogatói, mi volt az alapvető anyagi bázisa egy-egy búcsújáróhely kialakulásának, mik voltak azok a világi és egyházi adományok, amelyek közreajtszottak egy kegyhely létrejöttében. Külön csoportot alkotnak a búcsújáróhelyeken folyó építkezésekre, bővítésekre és helyreállításokra vonatkozó iratok és tervrajzok, amelyek a kegyhelyek építészeti és ikonográfiai változásának gyakran egyetlen túlélői. A búcsújáróhelyen zajló mindennapi élet, a kegyhelyet gondozók és a búcsújárók kapcsolatának anyagi vetületét a különböző templom- és kolostorszámadások, a bevételeket és kiadásokat rögzítő iratok, gazdasági feljegyzések tükrözik a legkézzelfoghatóbban. Jó példát szolgáltatnak erre a Buda-Krisztinavárosi templom számadásai, amelyeket a 18. század második felében évenként külön füzetben, rendkívüli aprólékossággal vezettek.²³ Mindezek a források közvetve jól hasznosíthatók a kultusz alakulása és a társadalmi-gazdasági összetevők közti összefüggések feltárásában.

2. Egyházi intézkedések

A búcsújáró kultusz kialakulásában és történetében jelentős szerepet játszanak a búcsújáróhelyekkel kapcsolatos különféle egyházi intézkedések. Az ezekre vonatkozó források tartalmazzák a kegyhelyre és a kegyképre (pl. könnyezésre) vonatkozó hivatalos egyházi vizsgálatok lefolyását és azok eredményét: a kultusz engedélyezését vagy tiltását, a történt csodák hitelessé és a kegykép csodatévővé nyilvánítását stb.²⁴ Ide tartoznak a kultusz további alakulásával kapcsolatos egyházi megnyilvánulásokra, így a nagyobb ünnepek alkalmával végzett rendkívüli egyházi cselekményekre, a kegyképek megkoronázására, átvitelére, a kegyhelyeknek adományozott búcsúengedélyekre stb. vonatkozó feljegyzések. A búcsúengedélyekkel kapcsolatban fontos látni, hogy ezeket a búcsújáróhelyeken kívül más

templomok, kápolnák, oltárok stb. is megkaphatták, így ezek önmagukban nem elegendők egy kultuszhelynek búcsújáróhelyként történő meghatározására. Ezek a források nem csupán a búcsújáróhelyekkel kapcsolatos egyházi állásfoglalások tükrözői, hanem lehetőséget adnak egy-egy kegyhely egyházi támogatása/tiltása és a kultusz lefolyása között fennálló kapcsolatrendszer felderítésére.

3. A búcsújáró kultusz

A közvetett források után a kultusz alakulását közvetlenül tükröző forráscsoportok között első helyen kell megemlíteni a historia domusoknak és a kisebb-nagyobb időközönként végzett canonica visitatioknak mindazokra az eseményekre vonatkozó bejegyzéseit, amelyek valamilyen kapcsolatban állhatnak a búcsújárással. A historia domusok például gyakran azzal kezdődnek, hogy összefoglalják a búcsújáróhely keletkezésére, történetének korábbi szakaszára vonatkozó ismereteket.²⁵ Ide tartoznak továbbá a gyónók és áldozók számára, a pénz-, mise- és egyéb alapítványokra, a búcsús csoportokra, a jelesebb búcsúnapokra, a búcsús prédikációkra, a vallásos társulatokra, csodás gyógyulásokra stb. vonatkozó bejegyzések.²⁶ Az is előfordul, hogy ezeknek az adatoknak egy része nem a historia domusban, hanem külön erre a célra vezetett önálló könyvben (alapítványi könyvek, társulati anyagok, mirákulumos könyvek stb.) van feljegyezve. Ezeknek a forrásoknak a felhasználása minden esetben különösen gondos mérlegelést igényel. Így például a gyónók és áldozók számának a búcsújáró kultusz szempontjából való relativitására utal, hogy a szerzetesrendek által gondozott templomok ezen a téren általában is kedveltebbnek számítottak a világi plébániáknál, s így a puszták alapján nehezen különíthetők el egymástól a szerzetesek által ellátott búcsújáróhelyet pusztán a szentségek vétele céljából felkeresők és a „valódi” búcsújárók.²⁷

Önálló forráscsoportot alkotnak a különböző templom- és kolostorleltárak, amelyek időről időre pontos képet adnak egy-egy búcsújáróhely tárgyi anyagának változásáról. Ezzel szemben a kolostorok felosztási jegyzőkönyvei egy végleges állapotot rögzítenek, ezeket rendtartományonként külön is összegyűjtötték.²⁸ A leltárakon és jegyzőkönyveken belül külön figyelmet érdemelnek a könyvtárak anyagára és a fogadalmi tárgyakra vonatkozó feljegyzések: az előbbiből a kegyhelyet gondozók által közvetített vallási ismeretanyagra, az utóbbiból a kultusz egyik fontos, ma már rendszerint eltűnt megnyilvánulására következtethetünk. Végül megemlítjük a többnyire egyházi személyek kezétől (a kegyhelyeket gondozó szerzetes vagy világi papoktól, a kegyhelyeket valamilyen céllal felkereső egyháziaktól stb.) származó személyes jellegű feljegyzéseket, útleírásokat, naplókat, visszaemlékezéseket, amelyek ugyancsak értékes adatokat tartalmazhatnak a búcsújárástörténetéről.²⁹

NYOMTATVÁNYOK

1. 17–18. századi összefoglaló munkák, mirákulumos könyvek

A búcsújárást forrásainak harmadik típusát a nyomtatásban megjelent forrásanyag adja. A nyomtatott források esetében nem húzódik éles határ a különböző forráscsoportok között, sőt az egyes könyvtípusok között is számos átmeneti forma található. Ez onnan érthető, hogy a különféle áhítatirodalmi kiadványok, valamint a ponyvafüzetek és a kegyhelyismertető szerzői jórészt korábbi nyomtat-

ványokra, elsősorban a 17–18. századi összefoglaló munkákra (Atlas Marianusokra stb.) és a mirákulumos könyvekre nyúlnak vissza: némi változtatással újra és újra elismélik azok tartalmát, forrásértékük azonban akkor, amikor egyrészt ma már elveszett korábbi forrásokból őriznek meg anyagot, másrészt amikor a mindenkori jelenig viszik tovább az eseményeket, és sokszor csak belőlük megismerhető adatokat tartalmaznak a korabeli állapotokról. A 17–18. századi összefoglaló munkákra és a mirákulumos könyvekre itt csak utalunk, részletes bemutatásukat másutt már elvégeztük.³⁰

2. Egyéb történeti munkák

Ebbe a csoportba tartoznak mindenekelőtt a különböző nyomtatott vagy nyomtatásra szánt 17–18. századi rendtörténeti munkáknak a búcsújáróhelyekre vonatkozó részletei. Így például Augustinus Maria Romer 1667-ben kiadott szervita rendtörténetében az ausztriai, magyarországi és csehországi rendtartomány kolostorainak történetét hozza, miközben részletesen elmondja a szerviták által gondozott magyarországi búcsújáróhelyek (Loretom, Stotzing) történetét.³¹ Hasonló módszert követ a magyarországi pálos kolostorok³² és az erdélyi obszerváns ferences rendtartomány³³ történeti összefoglalója is. Nem jelent meg nyomtatásban Kósa Jenő 1774 körül készült ferences rendtörténeti munkája, melynek második részében a rendházak történeténél a ferencesek által gondozott búcsújáróhelyekkel is megismerkedhetünk.³⁴ Ezt a munkát még a 18. század végén több példányban lemásolták, s a nagyobb rendházak könyvtárába is eljutott (Sümeg, Pozsony). A trinitárius és ágostonrendi nyomtatott rendtörténetek ugyancsak számos jól használható adatot tartalmaznak.³⁵

A történeti munkák között kell megemlíteni azokat a megőrkítés szándékával létrehozott város- és templomleírásokat, amelyek búcsújáróhelyekkel kapcsolatos részleteket is tartalmaznak. Így például Vánossy Ferenc budai tanácsos a budai városi tanács költségén 800 példányban kiadott könyvében a budai nevezetességek között részletesen elmondja a Krisztinavárosi templom és a búcsújáró kultusz kialakulásának történetét.³⁶ Horváth Antal pálos szerzetes a nagyszombati Szt. Miklós székesegyházról 1746-ban megjelentetett teológiai doktori disszertációjában a templom ismertetésénél szól a kegyoltárról és a kegykép körül történt eseményekről, a könyv nagyalakú kihajtható címlapelőzéke pedig Nagyszombat városa fölött a síró kegyképet ábrázolja.³⁷ E kiadványcsoporthoz kapcsolódva említjük meg a 18–19. századi egyházmegyei sematizmusoknak a történeti áttekintés igényével készített csoportját, mivel az ide tartozó munkák gyakran a kegyhelyekre vonatkozó értékes adatokat is tartalmaznak.³⁸

Ide tartoznak végül azok a kiadványok, amelyeknek középpontjában a kegyhelyeken végzett egyházi vizsgálatok lefolyásának és eredményeinek dokumentálása áll. A pozsonyi székesegyház Pietà-szobrához kapcsolódó események vizsgálatát az eljárást vezető Kopcsányi Mihály pozsonyi prépost adta közre 1643-ban latinul, majd a munka 1742-ben németül is megjelent.³⁹ A nagyszombati kegykép könnyezése ügyében végzett egyházi vizsgálat eredményét az eljárást vezető Mártonffy György nagyszombati plébános és esztergomi kanonok tette közzé előbb latin, majd magyar nyelven.⁴⁰ Koptik Odó dömölki apát 1749-ben névtelenül, német nyelven jelentette meg az általa nagymértékben támogatott dömölki kegyhelyvel kapcsolatos hivatalos püspöki vizsgálatok forrásait és a kegyhelyen történt

csodás események leírását; ez utóbbi a kiadványt már a mirákulumos könyvek határterületéhez sorolja.⁴¹ Előfordul, hogy az ezeknek a nyomtatványoknál alapul szolgáló kéziratos jegyzőkönyvek vagy a nyomtatásra előkészített kéziratok is fennmaradtak.⁴² A kiadványok közös jellemzője a törekvés a hitelesség alátámasztására, amit különböző eszközökkel (hely- és személynevek, időpontok megadásával, tanúk felsorolásával stb.) kívánnak megvalósítani.

3. Áhítatirodalom

Ebbe a forráscsoportba soroltuk mindazokat az elsődlegesen áhítati célkitűzés-
sel keletkezett 17–18. századi munkákat, amelyek részben vagy teljes terjedelemben a barokk kori kegyhelyekre illetve búcsújárásra vonatkozó anyagot tartalmaznak. A történeti és az áhítatirodalmi jellegű kiadványok között mintegy átmenetet alkotnak azok az egy-egy kegyhelyhez kapcsolódó nyomtatványok, amelyek az áhítatirodalmi rész előtt rövidebb-hosszabb kegyhelytörténeti fejezeteket is magukban foglalnak.⁴³ A barokk kori Mária-irodalomban önálló műfajt alkotnak a Mária-kalendáriumok, amelyek az év napjaira szóló elmélkedéseket tartalmaznak. Az elmélkedések egyik kedvelt témája a Mária-kegyképek történetének elbeszélése. Így például Hevenesi Gábor a nagyszombati jezsuita kollégium Mária-társulatának ajánlott kalendáriumában Gumpfenbergre és más forrásokra hivatkozva számos esetben közöl Mária-kegyképekkel kapcsolatos történeteket.⁴⁴ Nádasi János a jezsuita rend múltjából kiválogatta a Mária-tisztelet jellemző megnyilvánulásait, s az elmélkedésre szánt munkában számos példát közöl a Mária-kegyképek (nem csak a kegyképek) tiszteletének különféle módjairól.⁴⁵ A „lelki zárandoklat” néven ismert barokk kori elmélkedések műfaji együttesének egyik csoportja közvetlenül is kapcsolódik a kegyhelyekhez: ezek lényege a búcsújáróhelyek nem fizikai, hanem lelki értelemben vett felkeresése, tisztelete. Erre utal például Hevenesi Gábor a napi Mária-tisztelethez kapcsolódó félszáz ajánló utalásának első megjegyzése, amely szerint lelki zárandoklatot kell végezni és Mária csodatévő képeit lélekben kell felkeresni.⁴⁶ Az egyik típusba azok a kiadványok sorolhatók, amelyek több kegyképet tartalmaznak, mint például az az 1737-ben Pozsonyban kiadott „Marianischer Pilgram”, amely az egész országból összesen 10 fametszetű kegyképábrázolást és egy-egy ezekhez fűzött imádságot foglal magában.⁴⁷ Ezzel szemben egyetlen kegyhelyhez, az illavai trinitáriusok templomához kapcsolódik az az igényesebb kivitelű, rézmetszetekkel díszített kiadvány, amely öt „stációra” osztva versbe szedett latin nyelvű elmélkedés-sorozattal kínálja a lelki zárandoklat lehetőségét.⁴⁸

A barokk kori prédikációs irodalmon belül a zárandoklatok prédikációbeli alkalmi említései mellett külön műfajt jelentenek a búcsújáróhelyeken elmondott beszédek, amelyek közül többet a kultusz terjesztésére ki is nyomtattak. Így például 1697-ben a nagyszombati jezsuita nyomdában magyar nyelven megjelent Tallián Péter pálos szerzetesnek a máriavölgyi kegyhelyen Kisasszony napján elmondott beszéde.⁴⁹ A győri kegykép könnyezésének százéves évfordulóján Majláth Antal pápóci prépost által mondott magyar nyelvű beszéd három év múlva latinul jelent meg egy aktuális vitairat kíséretében, amely a Neuer deutscher Merkurban 1797-ben a kegykép könnyezésével kapcsolatos eseményeket felvilágosult szellemben bíráló cikk ellen íródott.⁵⁰

Ebbe az összefüggésbe tartoznak a 17–18. századi ének- és imádságos köny-

vek, a liturgikus kézikönyvek, valamint a társulati könyvek búcsújárással, procesziókkal kapcsolatos részletei is.⁵¹ A búcsújárással érintkező áhítatirodalmi munkáknak egy másik határterületét jelzi a reformációs és az ellenreformációs vitáirodalomnak az a része, amely a képek és ereklyék tisztelete ellen, illetve tiszteletének védelmében íródott. Szerdahelyi Gábor jezsuita teológus például előbb latin, majd magyar nyelven is közrebocsátott egy „lelki szem-gyógyítót”, melyben párbeszéd formában a bibliából és a teológiai irodalomból származó idézetekkel, többek között a szentképek és a szentek ereklyéinek tiszteletét védelmezi.⁵²

4. *Ponyvafüzetek*

A 18. század második felétől a 19. század végéig a búcsújárással összefüggésben folyamatosan megjelenő ponyvafüzetek a bennük található szöveganyag műfajai alapján négy nagyobb csoportra tagolódnak, amelyek egy része tartalmi szempontok szerint további típusokra osztható.⁵³ Minden csoportban megtalálhatók a magyarországi és a jelentősebb külföldi búcsújáróhelyekhez kapcsolódó kiadványok. Az énekfüzetek legnagyobb része egyetlen kegyhely énekanyagát tartalmazza. Ezen belül vannak olyanok, amelyek meghatározott alkalomra szólnak, így megjelölik a búcsújárás évenként visszatérő időpontját (pl. a pozsonyiak máriavölgyi zárándoklatát, a csíksomlyói pünkösdi búcsút), az énekek előadási lehetőségeit (pl. köszöntő, búcsúzó ének) vagy pedig egyetlen meghatározott zárándoklat énekanyagát közlik. Vannak továbbá olyan énekfüzetek, amelyeknek csak egyik éneke kapcsolódik konkrét kegyhelyhez, és ismerünk olyanokat is, amelyek nem egy meghatározott kegyhellyel állnak összefüggésben, hanem általában a búcsújárás során előadható énekeket foglalnak magukban. Az imádságszövegeket tartalmazó ponyvakiadványok egyik része egyetlen kegyképhez kapcsolódik, másik része a pápa által meghirdetett jubileumi évek zárándoklatainak rendjét és imádságait közli. A ponyvafüzetek harmadik csoportjába azok a kiadványok tartoznak, amelyek egy búcsújáróhelyhez kapcsolódva az imádság- vagy énekszövegek előtt röviden összefoglalják a kegyhely történetét is. Jól elkülöníthetők végül azok a nyomtatványok, amelyek egy kegyhely csodái közül mondanak el néhányat többnyire verses formában. Ezek az ún. mirákulumdalok⁵⁴ a legendaballada műfaji együttesével érintkeznek, a kapcsolat tisztázása külön vizsgálatot érdemel. A mirákulumos ponyvák kiadványtípusa különösen jól mutatja a búcsújáróhelyekkel kapcsolatos ponyvafüzetek szoros összefüggését egyrészt a barokk kori mirákulumos könyvekkel, másrészt a ponyvakiadványoknak azzal az újabb csoportjával, amelynek darabjai már a kegyhelyektől független csodatörténeteket közölnek.

5. *Kegyhelyismertető, alkalmi kiadványok, búcsús kézikönyvek*

A 19. század közepétől egyre nagyobb számban jelennek meg az egy vagy több búcsújáróhelyhez és néhány nagyobb külföldi kegyhelyhez kapcsolódó kegyhelyismertető füzetek, vezetők, búcsús kalauzok. Ezek a kiadványok többnyire egyházi jóváhagyással, a kegyhelyet gondozó rend vagy rendház kiadásában, egyházi szerzők tollából látnak napvilágot. Túlnyomó többségük a kegyhely történetére vonatkozó legfontosabb tudnivalók után a búcsújárás hasznáról szóló elméleti fejtegetéseket közöl, majd szorosabb értelemben vett áhítatirodalmi anyagot: éneket, imádságokat, litániákat stb. tartalmaz.⁵⁵ Az alkalmi kiadványok egy búcsújá-

róhely jelesebb évfordulójának ünnepeit mutatják be részletesen. Így például latin, magyar, német és szlovák nyelven egyaránt megjelent a sasvári kegyhely 300 éves jubileumára kiadott munka, amelyből a kegyhely eseményei után az első csodákról, majd a kegyszobor történetéről szerzünk tudomást.⁵⁶ Ezt követi a jubileumi búcsúra vonatkozó okiratok, valamint az egyéb emlékkönyvek és búcsús kalauzok felsorolása, majd az ünnepi előkészületek és a búcsú lefolyása kerülnek bemutatásra, végül imádságokat, alkalmi verseket olvashatunk. Ezzel csaknem teljesen megegyezik az 1857. évi máriacelli magyar országos búcsújárásra vonatkozó jubileumi kiadvány szerkezete, amely a történeti jegyzetek után az eseménnyel kapcsolatos püspöki leveleket, az előkészületeket és az utazás leírását, valamint az alkalmi verseket és az elhangzott beszédeket tartalmazza.⁵⁷ A 19. század végén jelenik meg a búcsús kézikönyvek műfaja, amely már nem kapcsolódik egyetlen kegyhelyhez, és a szorosabb értelemben vett búcsús ájtatosságokon kívül gyakran más alkalmakra szóló vegyes imádságokat, énekeket, könyörgéseket, zsoltárokat, litániákat stb. is magában foglal.⁵⁸ A ponyvafüzetek és a kegyhelyismeretők, alkalmi kiadványok forráscsoportja részben már túlvezet a vizsgált korszak határain, megfelelő kritikai értékelésükkel, a regresszív módszer körültekintő alkalmazásával azonban közvetve hozzájárulhatnak a barokk kori állapotok megismeréséhez.

* * *

Lezárva ezzel a barokk kori búcsújárás történetére vonatkozó források számbavételét, utalnunk kell arra, hogy a felsorolt forrástípusokon kívül természetesen még számos egyéb korabeli (pl. misszilis levelek, végrendeletek) és későbbi (pl. egyházi sajtó) forrás és forráscsoport (pl. jogtörténeti, egyházi jogi források) is tartalmazhat a témára vonatkozó adatokat, ezekre azonban szórványosságuk miatt most csak utalunk. Az itt bemutatott forrásanyag sokrétűségéből és többszörös áttételességéből következik, hogy az egyes forrástípusok objektivitási szintje, értelmezési tartománya és hasznosíthatósága jelentősen eltér egymástól. Minden forráscsoport egyrészt beletartozik egy tágabb forrásegyüttesbe, melynek darabjaival összetett kapcsolatrendszer fűzi össze, másrészt mindegyik egy-egy önálló műfajt is jelent, amelynek megvannak a saját keletkezési körülményei, fejlődési sajátosságai és törvényszerűségei. Ezért az értelmezés különböző kezelésüket, a forráskritikai módszerek sokrétű alkalmazását, valamint másjellegű, a témához csak közvetve kapcsolódó források (hely- és településtörténeti adatok stb.) felhasználását teszi szükségessé. Minél több búcsújáróhely teljes forrásanyagának a részletekre kiterjedő, együttes vizsgálatától remélhetjük csak, hogy közelebb jutunk a barokk kori búcsújárás összetett jelenségének mélyebb megértéséhez.

JEGYZETEK – NOTES

1. TÜSKÉS Gábor–KNAPP Éva: A szent vér tisztelete Magyarországon. In: Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Fügedi Erik (szerk.) Budapest, 1986. pp. 76–116.
2. TÜSKÉS Gábor–KNAPP Éva: Fejezet a barokk kori szentkultusz történetéből. A katókombaszentek tisztelete. Népi kultúra – népi társadalom 15. (Megjelenés alatt)
3. TÜSKÉS Gábor–KNAPP Éva: Egy dunántúli búcsújáróhely a XVIII. században. (A homokomáromi mirákulumos könyv tanulságai 1751–1786.) Ethnographia 1982/2. pp. 269–291.
4. DÜNNINGER, H.: Ablassbilder. Ein Beitrag zur Klärung der Begriffe „Gnadenbild“ und

- „Gnadenstätte“. Sektion „Volkskunde“ der Görres-Gesellschaft Generalversammlung. Regensburg, 1984. p. 28.
5. *Ibid.* p. 12.
  6. BRÜCKNER, W.: Gnadenbild und Legende. Kultwandel in Dimbach. Würzburg, 1978. pp. 40–54.
  7. DÜNNINGER, *op.cit.* p. 23.
  8. BRÜCKNER, W. (Hg.): Maria Buchen. Eine fränkische Wallfahrt. Würzburg, 1979. pp. 127–137.
  9. DÜNNINGER, H.: Maria siegt in Franken. Die Wallfahrt nach Dettelbach als Bekenntnis. Würzburg, 1979. pp. 83–87.
  10. SZILÁRDFY Zoltán–TÜSKÉS Gábor–KNAPP Éva: Barokk kori kisgrafikai ábrázolások magyarországi búcsújáráshelyekről. Budapest, 1987.
  11. BRÜCKNER, *op.cit.* (8. jegyzet) p. 21–35; DÜNNINGER, H.: Kleine Andachtsbilder als Indikatoren für Wallfahrt. In: *Brückner, W.* (Hg.): Wallfahrt—Pilgerzeichen—Andachtsbild. Aus der Arbeit am Corpuswerk der Wallfahrtsstätten Deutschlands. Probleme, Erfahrungen, Anregungen. Würzburg, 1982. pp. 149–160.
  12. Raff, Th. (red.): Wallfahrt kennt keine Grenzen. Ausstellung im Bayerischen Nationalmuseum, München 28. Juni bis 7. Oktober 1984. (Katalog) München, 1984. pp. 34–41.
  13. BÁLINT Sándor: Karácsony, húsvét, pünkösd. Budapest, 1976². p. 327.
  14. DÜNNINGER, H.: Was ist Wallfahrt? Erneute Aufforderung zur Diskussion um eine Begriffsbestimmung. Zeitschrift für Volkskunde 59. (1963) pp. 227–228.
  15. BEITL, K.: Votivbilder. Zeugnisse einer alten Volkskunst. Salzburg, 1973. pp. 25–26.
  16. *Klaempf, Anselmus* (ford.): Der in dem Acker Verborgene-Schatz... Wienerisch-Neustadt, 1714.
  17. Raff, *op.cit.* pp. 258–260.
  18. Ladislaus a S. Stephano: Flores Marani... Budae, 1777.
  19. P. Fr. Marianus a Regibus: Peregrinatio trigrammatica Phyloteae cum Charitone, ad dictam Illaviae in Pannonia. Tyrnaviae, 1723.
  20. Közli TÜSKÉS Gábor–KNAPP Éva, *op.cit.* (3. sz. jegyzet) p. 275.
  21. Raff, *op.cit.* pp. 276–290. Rókus zarándokként való ábrázolásáról BÁLINT Sándor: Ünnepi Kalendárium. II. köt. Budapest, 1977. p. 194. Tóbiást az angyalal zarándokként ábrázoló fametszetet közöl KOPCSÁNYI Márton: Ke/resztyén/ Ima/dsagos/ köny/vetske/... Becz, 1637³. p. 502.
  22. Így pl. BAL Jeromos: Csáky István gróf végrendelete. Közlemények Szepes vármegye múltjából. 6. (1914). p. 156.
  23. Buda-Krisztinavárosi templom számadásai. Fővárosi Levéltár, Budai Levéltár, templomszámadások 9. sz. doboz, Krisztinavárosi templom.
  24. Így pl. Representatio seu Conscriptio Status Capellae Solmáriensis... Püspöki Levéltár, Székesfehérvár, 4560/c., Bodajki Inquisitio de Gratiis Intercessione B. M. V. Auxiliatricis in hac Possessione obtentis die 8-a jun. 1756. Püspöki Levéltár, Székesfehérvár, 4508/c., MÁRTONFFY György: Újonnan fakadott köny-hullatásoknak forrása... Nagyszombat, 1708. (Kézirat) Esztergom, Bibliotheca, MS I. 206.
  25. Így pl. Protocollum variorum connotationum Historiae domus Erem. Sanct. Fontis de Matra verebely ab anno 1844 ... P. Cornelius Lencsés. Országúti Ferences Rendház Levéltára, Budapest, B 34. V. ö. továbbá Protocollum Residentiae Nostrae Vetero-Budensis Ordinis Disalceatorum SSmae Trinitatis Redemptoris Captivorum. Egyetemi Könyvtár Kézirattár, Budapest, Ab 228.
  26. Ilyeneket nagy számban tartalmaz pl. Historia Domus Besnyöiensis... incipit 1763 (1835-ig). Plébániai Levéltár, Máriabesnyő.
  27. DÜNNINGER, *op.cit.* (11. jegyzet) p. 153.
  28. Ilyeneket tartalmaz pl. Historia Provinciae Bosnensis et Capistranae ... 1705–1838. Acta Prov. Capistrana. Országúti Ferences Rendház Levéltára, Budapest, Theca II. I. J. 38.
  29. Így pl. Stephanus NEMESCKAY: Memoriale meum. Nagyszombat, 1872. (Kézirat) Esztergom, Bibliotheca, MS III. 172/b.
  30. TÜSKÉS Gábor–KNAPP Éva: Egy feltáratlan forráscsoport: barokk kori mirákulumos könyvek magyarországi búcsújáráshelyekről. Irodalomtörténeti Közlemények 1985/1. pp. 90–100.
  31. ROMER, Augustinus Maria: Servitus Mariana... Viennae, 1667.

32. OROSZ, Franciscus: Synopsis Annalium Eremiticorum Fratrum Eremitarum Ordinis S. Pauli primi Eremitae. Sopron, 1747.
33. (P. GYÖRFFY: Ortus, progressus, vicissitudines, excisio, et restauratio olim custodiae nunc ab anno MDCCXXIX. Provinciae Transylvaniae... Typ. Conventus Csikiensis ad B. Virginem Visitantem, 1737.
34. KÓSA, Eugenii: Collectanea ... ab anno 1206 ad annum usque 1774. Országúti Ferences Rendház Levéltára, Budapest, sz. n.
35. P. Fr. Joannis a S. Felice: Annalium provinciae sancti Josephi ordinis exalceatorum sanctissimae Trinitatis... Viennae, 1739., SCHIER–ROZNÁK: Memoria Provinciae Hungaricae Augustinianae antiquae, Graecii, 1778.
36. (VAMOSSY Ferenc): Neu aus seinem Stein-hauffen wiederum aufwachsendes Ofen... Ofen, 1733. pp. 39–33.
37. HORVÁTH, Antonius: Memorabilia ecclesiae modo metropolitanae ad S. Nicolaum episcopum et confessorum In Libera. Regiaque Civitate Tynnaviensi. Tynnaviae, 1746. pp. 40–42.
38. Így pl. IPOLYI Arnold: Schematismus Historicus Dioecesis Neosoliensis pro anno Saeculari MDCCCLXXVI. Neosolii, 1876.
39. KOPCHANI, Michael: Narratio Dei Admirabilis ad Posonium gestae... Posonii, 1643., (Michael Kopchani): Beschreibung einer wunderlichen That, die sich zu Pressburg hat zugetragen... Abschrift, Pressburg, den 14. Febr., 1737. Egyetemi Könyvtár Kézirattár, Budapest, Ab 22.
40. MÁRTONFFY Georg: Denuo erumpens Lachrymarum... Tynnaviae, 1709., 1738², MÁRTONFFY György: Újonnan fakadott könny-hullatásoknak forrása... Nagyszombat, 1708., 1739².
41. (KOPTIK, Odo): Compendium Historicum von dem Ursprung und Merckwürdigkeiten, des Gnaden- und Wunderzeichen Orths Neu Mariae-Zell Bey Dömelck ... Oedenburg, 1749.
42. Confer: MÁRTONFFY György, *op.cit.* 24. jegyzet), és MÁRTONFFY, Georg, *op.cit.* (40. jegyzet, 1709.
43. KANISLICH, Antun: Utocsiste Blaxenoi Divici Marii ... na Postenje Gospe Almascke... Umnecih, 1759.
44. HEVENESI, Gabriel: Calendarium Marianum e victoriis Contra Gentiles, Turcas, Haereticos, et alios injusti belli... Tynnaviae, 1714. (Első kiadása 1685.)
45. NÁDASI, Joannes: Annales Mariani societatis Jesu ab Anno 1521... Roma, 1658.
46. Idézi BRÜCKNER, W.: Erzählende Kurzprosa des geistlichen Barock. Aufriss eines Forschungsprojektes am Beispiel der Marienliteratur des 16. bis 18. Jahrhunderts. Österreichische Zeitschrift für Volkskunde 1983/3. pp. 101–148. A máriaradnai búcsúból otthon maradt szegediék lelki zárandoklatáról BÁLINT Sándor, *op.cit.* (21. jegyzet) p. 260.
47. Marianischer Pilgram deren In dem Königreich Ungarn sich befindenden Gnaden-reichen Marianischen Oerthern. Pressburg, 1737.
48. P. Fr. Marianus a Regibus, *op.cit.* Confer: RUDINAI János: Lelki szarandoksagh. Nagyszombat, 1609. A búcsújárás kifejezést keresztútjárás értelemben használja: Myrhából szedett Lépes Méz... szent kereszt szolozmája... Nagyszombat, 1700. és Szent Butsújárás, Az az: A kereszt-viselő Krisztus Jesus fájdalom uttyának ajtatos gyakorlása... Eger, 1757.
49. TALLIAN Péter: Titkos értelmű lilium... Nagyszombat, 1697.
50. Saecularis memoria Sacrae Imaginis ... Mariae quae anno 1697 ... lacrimis immaduit. Jaurini, 1800.
51. Így pl. a nagyszombati kegyképhez szóló ajánlást és imádságot közöl a Mennybe Vitetet Bóldogságos Szűz Maria Congregatzojának, Melly Nagy-Szombat ... Parochialis Ecclesiájában... 1615-dik esztendőben fundáltatott... Nagyszombat, 1710. c. társulati könyv: pp. 147–151., processzióra való litániát hoz NÁRAY György: Lyra Coelestis... Tynnaviae, 1695. pp. 169–186., útonjárók könyörgéseit hozza Officium B. M. Virg. az-az Aszszonyunk Szűz Marianak Három külömb időre-való szolozmája. Poson, 1643. pp. 426–430., a processziójárás lényegéről elmélkedik és útonjárók imádságát közli KOPCSÁNYI Márton, *op.cit.* (21. jegyzet) pp. 69–72., 501–510.
52. SZERDAHELYI Gábor: Lelki szem-gyógyító... Kassa, 1725.
53. Vide: TÜSKÉS Gábor–KNAPP Éva: Fejezet a 18. századi vallási ponyvairodalom történetéből. Irodalomtörténeti Közlemények 1985/4–5. pp. 415–436.

54. *Confer*: SPAEMANN, C.: Wallfahrtslieder. In: KRISZ-RETTENBECK, L.–MÖHLER, G. (Hg.): Wallfahrt kennt keine Grenzen. Themen zu einer Ausstellung des Bayerischen Nationalmuseums und des Adalbert Stifter Vereins, München. München–Zürich, 1984. p. 187.
55. Így pl. (PAUSZ Amand): Kis Tzeli Szarándok... Győr, 1797. WEKERLE Godefried: Kisczeli szarándok. Győr, 1834. WEKERLE, A. Gottfried: Christkatholisches Andachtsbuch insbesondere für fromme Pilger zum gnadenbild Mariae nach Klein-Zell. Pressburg, 1835. HUSZÁR Károly: Vezérkönyv búcsújárók számára... Székesfehérvár, 1859. BALATON J.: A szegeci Havi Boldogasszony története énekek és imákkal. Szeged, 1865. SZEMENYEI M.: Loretom vagy is Szűz Mária názáreti háza Loretomban. Nagykanizsa, 1894².
56. MATEJKA, Josephus: Memoria Mariani trisecularis Jubilaei ... Sassiensis... 1864. Szokolca, 1864., GRAEFFEL J.–GYURCSEK Endre: A sasvári háromszázados nagy búcsúját. Nagyszombat, 1865.
57. Mária-czeli liliomok... Pest, 1858.
58. Búcsúok könyve. Budapest, é.n. KOVÁCS Gyárfás: Kath. búcsújáró. Szamosújvár, 1898.

GÁBOR TŰSKÉS–ÉVA KNAPP

SOURCES OF THE PILGRIMAGE IN THE BAROQUE AGES

Popular religiosity is an old common field of research of both church history and ethnography. The various research incentives cannot, however, be always reduced to a common denominator easily. While in the terminology of traditional church history popular religiosity usually represents only a popularized form of the official ecclesiastic ideas and notions, the ethnographic, sociological approach relegates also the outward forms of religiosity that are independent of the church to the sphere of popular religiosity. This variance in interpretation can be resolved with the help of the social-historical approach which emphasizes in a given historical context the interaction between religiosity and the various social, political, economic and cultural manifestations. This point of departure interprets religious life as one of the most important frames of historical, social and cultural development and views the „popular” culture and religiosity together with the other cultural trends.

The phenomenon of pilgrimages offers an excellent opportunity for this extended social-historical approach to popular religiosity. The researches conducted on the subject in recent years leave no doubt that the history of pilgrimages is at the same time social history too and that the aggregate phenomenon keeps valuable realizations in store not only for ecclesiastical history and ethnography but also for a number of other disciplines as well. In a qualified sense, churchhistorical research might, in this context, be primarily be interested to find out whether pilgrimages—particularly in the Baroque Ages—could be interpreted as a representative form of the relationship between the official church and the great masses of the people. This process of approach reflects, among others, a part of the permeation and history of the ministering, literary and artistic activities of the church, the various religious notions, forms of devotion and spiritual movements that do not become apparent from any other source and that can, at the same time, serve as a lesson with regard to the present and future trends of the social activities of the church. Similar to practically all other spheres of church-history and the history of „popular religiosity”, the main tasks with reference to Hungary in this context are the performance of basic researches, the disclosure of the sources and their keeping on store.

Of the sources of a material character the cultic objects, the closer and wider environment of the cultic object, devotional copies and other devotional objects, votive objects, pictures and other donations, miraculum portrayals, the portrayals of pilgrims, pilgrimages, pilgrim-protectors and places of pilgrimages as well as objects carried on occasion of pilgrimages and the special clothing and equipment of pilgrims are presented. Of the hand-written sources the reports on endowments, donations, constructions and the economic life in connection with places of devotion, the texts of church arrangements relative to places of devotion and the sources directly referring to the pilgrimage cult should be stressed. An independent group among the printed sources is constituted by the comprehensive works of the 17-18th centuries relative to devotional pictures, the miraculum-books, other historical works, the publications pertaining to the field of devotional literature, the trashy literature as well as the guides to places of devotion, occasional publications and hand-books for pilgrims.